

MAHTUMKULU FIRÂKÎ VE ABDULLA ORİPOV ŞİİRLERİNDE METAFORİK TRANSFERLER¹

*METAPHORICAL TRANSFERS IN THE POEMS OF MAHTUMKULU FIRAKI
AND ABDULLA ORIPOV*

Emrah YILMAZ

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Yenimahalle,
Ankara. ORCID NO: 0000-0002-8062-116X*

Arş. Gör. Tuğba YILMAZ

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Yenimahalle, Ankara.
ORCID NO:0000-0002-2715-1461 ID: 10749*

ÖZET

Çalışmada, Türkmen millî şairi Mahtumkulu Firâkî'nin ve Özbek millî şairi Abdulla Oripov'un şiirlerindeki *gönül, ses, söz, satır, şiir, destan, fikir* gibi sınırlı sayıda bazı kavramlar metaforik transferler bakımından tahlil edilmiştir. Bilindiği üzere 18. yüzyılda yaşamış olan Firâkî klasik Türkmen Edebiyatı'nın, Oripov ise modern Özbek Edebiyatı'nın öne çıkan iki zirve şahsiyetidir. Araştırmada dil ve düşünce ilişkisi irdelenerek sözü edilen kavramlara yüklenen anlamlar ile her iki şairin kavramsal düşünce yapısına, tefekkür gücüne, zihinsel yolculuğuna, iç sesine ve ifade biçimine dikkat çekilmek istenmiştir. Başlangıçta felsefenin mercek altına almış olduğu metafor mefhumu, zamanla edebiyat başta olmak üzere pek çok disiplinin müracaat ettiği müşterek bir kavram hâline gelmiştir. Doküman inceleme yöntemi kullanılarak saptanan metaforik unsurlar; 1980'li yıllarda George Lakoff ve Mark Johnson tarafından konvansiyonel metaforlar olarak formüleleştirilen *ontolojik, yapısal, yönelim* metaforları esasında kategorize edilmiştir. Bunun yanı sıra metonimik kullanımlara ve bazı dolaylamalı (perifrastik) unsurlara da yer verilmiştir. Söz konusu sanatkarların edebî mirası üzerinden Türkmen ve Özbek Edebiyatı'ndaki bazı kültürel kodlar çözümlenmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mahtumkulu Firâkî, 18. yüzyıl, Abdulla Oripov, metafor.

¹ Bu makale, 18-20 Şubat 2022 tarihinde Antalya'da Bakü Avrasya Üniversitesi ve İKSAD tarafından düzenlenen 9. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuş ve eleştirilere uygun olarak geliştirilmiştir.

ABSTRACT

In the study, some limited concepts such as heart, voice, word, line, poem, epic, idea in the poems of Turkmen national poet Mahtumkulu Firaki and Uzbek national poet Abdulla Oripov were analyzed in terms of metaphorical transfers. As it is known, the classical Turkmen literature of Firaki, who lived in the 18th century, Oripov, on the other hand, are two prominent figures of modern Uzbek Literature. In the research, the relationship between language and thought was examined and it was aimed to draw attention to the meanings attributed to the aforementioned concepts and the conceptual thought structure, contemplation power, mental journey, inner voice and expression style of both poets. The concept of metaphor, which was initially focused on by philosophy, has become a common concept applied by many disciplines, especially literature, over time. Metaphorical elements determined by using the document analysis method; It has been categorized on the basis of ontological, structural, orientation metaphors that were formulated as conventional metaphors by George Lakoff and Mark Johnson in the 1980s. In addition, metonymic uses and some indirect (perifrastic) elements are also included. It is aimed to analyze some cultural codes in Turkmen and Uzbek literature through the literary heritage of these artists.

Keywords: Mahtumkulu Firaki, 18th century, Abdulla Oripov, metaphor.

Giriş

Genel olarak bilişsel anlam bilimi çatısı altında incelenen metafor kavramı; düşünce tarihi açısından mantıktan felsefeye, dil biliminden psikolojiye, sosyolojiden nörolojiye, görsel sanatlardan pazarlamacıya kadar pek çok alanın ilgi odağında yer almıştır. Dolayısıyla kapsam ve sınırlılıklarının bilimsel literatürde çok yönlülük göstermesi sebebiyle metafor; düşünürler, dil bilimciler, psikologlar, sosyologlar, nörologlar tarafından farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. Söz gelimi *enflasyona karşı savaş açmalıyız* veya *yüksek enflasyona esir düştü* gibi ifadeler incelendiğinde *enflasyon* sözcüğünün “ekonominin” kavram alanına, *savaşmak* ve *esir düşmek* eylemlerinin de “düşman” kavramının anlam alanına ait olduğu görülür. Dolayısıyla bu söz bileşenlerinden ENFLASYON DÜŞMANDIR kavramsal metaforuna ulaşılabilir. Şu hâlde kavramsal metaforların farklı disiplinlerin kavram alanlarından seçilen sözcüklerin bir anlam ilişkisi sonucunda temel anlamlarından az çok sıyrılıp yeni anlamlar yüklenmesi sonucunda oluştuğu söylenebilir.

Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan *Yazın Terimleri Sözlüğü*'nde (1974: 56) “metafor” kavramı, *bir sözcüğün alışılmış anlamı dışında kalan bir anlamda kullanılması* şeklinde tanımlanmaktadır. Burada sözcüğün benzetme ilgisi sebebiyle başka bir kavram yerine kullanıldığına, metaforun *uzbenzetme* ve *pekişik benzetme* (teşbih-i belîğ) olarak nitelendirilen iki terimden birinin atılarak kısaltılmasıyla oluşan söz sanatı olduğuna dikkat çekilmiştir.

Dilimize Fransızca'dan ödünçlenen *metafor* (métaphore) teriminin tüm anlamları, Batı dillerinde “götürmek, göndermek” eylemleriyle ilişkilendirilmiştir. Zamanla bu temel anlam üzerinde ve etrafında bir kavram ailesi oluşmuştur. Bu kavramlar “*ötelere gönderme, yönlendirme, anıştırma, başka bir şeyle buluşturma, benzeşme, ilişkilendirme*” biçiminde çoğaltılarak bu terim için metin incelemelerinde ve pedagojide geniş bir manevra alanı yaratılmıştır (Demir ve Yıldırım 2019: 1087). Türkoloji araştırmalarında metafor için *mecaz, istiare, eğretileme, kısaltılmış benzetme* gibi çeşitli karşılıkların önerildiğini, kavramın tanım ve mahiyeti konusunda tartışmaların güncelliğini koruduğunu ve akademik çevrelerde kelimenin tam anlamıyla bir kavram kargaşasının yaşandığını belirtmek gerekir. Metaforun tarihî seyrine bakıldığında başlangıçta filozofların mercek altına aldığı felsefi bir terim iken zamanla diğer disiplinlerin de müracaat ettiği müşterek bir kavram hâline geldiği anlaşılmaktadır.

Metafor, Antik Çağ'dan beri tartışılmalı bir kavram olsa da özellikle kognitif lengüistik alanındaki araştırmalarıyla ön plana çıkan George Lakoff ve Mark Johnson'ın “Metaphors We Live By” adlı çalışmasıyla yazın dünyasında ayrı bir önem kazanmıştır.

Bu bağlamda metaforun kavramsal fikri, esasen birkaç yüzyıl önce Locke ve Kant da dâhil olmak üzere bir dizi filozof tarafından tartışılmıştır. Ancak Lakoff ve Johnson'da farklı ve yeni olan şey; *metaforun sistematikleştirilmesi, diğer mecaz türleriyle ilişkisinin irdelenmesi, metafor teorisinin edebiyat gibi çeşitli söylem biçimlerine uyarlanması, yabancı dil öğretiminde metafor öğretimi ve reklamlar gibi çeşitli alanlarda metaforun dil dışı gerçekleşmesi* olmak üzere metaforun çok kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesidir (Kövecses 2010: xi).

Kavramsal metafor teorisine göre; her metaforun *kaynak kavram alanı* (source domain), *hedef kavram alanı* (target domain) ve *aktarım* (mapping) yönü mevcuttur (Lakoff ve Johnson 2003: 267). En genel tanımıyla metafor; bir kavramı daha farklı ve belirgin şekilde ifade etmek için başka bir kavramın kaynak olarak belirlenmesi ile iki kavram arasında *benzerlik*, *karşılaştırma*, *çağrışım* veya *yakınlaştırma* ilgisi kurulması neticesinde meydana gelen anlam ilişkisidir. Metaforik tasarımlar genellikle farklı iki disiplinin söz kadrosundan seçilse de aynı kavram alanından alınan sözler üzerine de inşa edilebilir.

Yöntem

Doküman inceleme yönteminin tercih edildiği bu çalışmada Saussure, Lakoff, Johnson, Kainz, Kittay, Ricoeur, Palmer, Turner gibi araştırmacıların teorileriyle gelişip şekillenen idrak anlam bilimi (cognitive semantics) ve kavramsal metafor modeli üzerine yoğunlaşıldı. Saptanan bulgular temel olarak literatürde kabul gören *ontolojik*, *yapısal* ve *yönelim* metaforları açısından ele alındı. Çağdaş metafor teorisi üzerine ileri sürdüğü görüşlerinde *kaynak kavram alanı* ile *hedef kavram alanı* arasındaki etkileşimi dikkate alan Lakoff ve Johnson, sözü edilen anıtsal eserinde İngilizcedeki kavramsal metaforları bilişsel dil bilimi (cognitive semantics) açısından tasnif ederek ontolojik (ontological), yapısal (structural) ve yönelim (orientational) metaforları şeklinde üç grupta ele alır.

Ontolojik metaforları da kendi içinde (Lakoff ve Johnson 1980: 25, 29, 34):

- a) Varlık ve madde metaforları,
- b) Kişileştirme,
- c) Kapsayıcı/taşıyıcı metaforlar şeklinde tanımlar.

Kapsayıcı metaforlarını ise; 1-Yer metaforları, 2-Görüş alanı metaforları, 3-Olaylar, faaliyetler ve durumlarla ilgili metaforlar şeklinde alt unsurlara ayırır.

Yapısal Metaforlar: Bir kavramın bir başkası tarafından metaforlu olarak yapılandırılmasıyla meydana gelen metaforlardır. “Zamanımı ona *harcadım*” örneğindeki metaforik ifadeden zaman paradır/vakit nakittir kavramsal metaforuna ulaşılabilir (Lakoff ve Johnson 1980: 7-9).

Yönelim Metaforlar: Bu tür metaforlar *yukarı-aşağı*, *iç-dış*, *ön-arka*, *ileri-geri*, *derin-yüzeysel*, *yakın-uzak*, *merkez-çevre* gibi yönelim ifade eden kavramlara dayalı olarak gerçekleşmektedir. Ör: Bilinçli Olan Yukarıdadır. Bilinçsiz Olan Aşağıdadır (Lakoff ve Johnson 1980: 15).

Bulgular

Özette belirtildiği üzere *gönül*, *ses*, *söz*, *satır*, *şiir*, *destan*, *fikir* gibi sınırlı sayıda kavram üzerinden tespit edilen dil malzemesi kavramsal metaforlara göre değerlendirilmiştir. Maddenin temel özelliğinin soyut kavramlar etrafında ele alındığı örnekler *ontoloji metaforlarında*, mimarlık kavram alanındaki ifadelerin daha çok edebiyat terimleri üzerine inşa edildiği çıktılar *yapısal metaforlar* bölümünde analiz edilmiştir. Hedef kavram alanındaki soyut kavramların istikametini belirten bulgulara ise *yönelim metaforları* kısmında yer verilmiştir. Sözü edilen metafor türlerine her şairden bir veya bazı durumlarda iki örnek vermekle yetinildi.

ONTOLOJİK METAFORLAR

Etkili anlatım için kaynak kavram alanından sözlerin hedef kavram alanına aktarılması sonucu varlığın somutlaştırıldığı, soyut kavramların maddeleştirildiği bir metafor türüdür. Çalışmanın bu bölümdeki metafor örnekleri, “gönül” kavram alanı üzerine haritalanmış ifadelerden seçilmiştir.

1. Canlı Varlık Metaforu

Gönül → Avdır/İnsandır/Hayvandır

Mahtumkulu: *Köñül avlayın diyip uğrasam her yan*. “Gönül avlayayım diye uğrasam her (bir) yana” (Yılmaz, 2016: 316). Hedef anlam olarak belirlenen *gönül* kavramının avlamak eylemiyle *avcı* kavramının anlam alanına aktarılması sonucunda ERDEMLİ İNSAN AVCIDIR, avı da “gönüldür” metaforu ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle kaynak alandan alınan *av* kavramının, *gönül* üzerine şemalanması sonucu bilişsel tasarıda GÖNÜL BİR AVDIR, ERDEMLİ İNSAN AVCIDIR eşitliği sağlanmıştır. Avlanabilmek canlıya özgü bir özellik olduğundan GÖNÜL CANLIDIR ontolojik metaforu meydana gelmiştir. Kuşkusuz insanın evreni anlama ve kendini tanıma çabası, odağına “insanı” alan düşünceleri farklı arayışlara itmiştir. Bu bakımdan semantik bağlam dikkate alındığında Platon’un *idealar kuramı*’nda bahsettiği ve Aristoteles’in “eylem odaklı” olarak nitelendirdiği insan tasavvuru ile Mahtumkulu’nun idealize ettiği *gönül avlayan/erdemli insan* kavramı arasında doğrudan bir ilişki vardır.

Oripov ise, erdemli/kâmil insanı ömrü boyunca uğraş veren ve üreten bir noktada konumlandırmaktadır: *Komillik yo ‘lida chekib ranj, alam. Bir umr tinmadi qo ‘limda qalam* (Oripov, 2010: 161). “Kâmillik yolunda çekip keder, elem. Bir ömür durmadı elimde kalem”. Dolayısıyla ilişki ögesine göre ortaya çıkan ontolojik metafor: KALEM HAREKET EDEN BİR CANLIDIR, KÂMİL İNSAN ÜRETİCİDİR. Burada parça-bütün ilgisi dikkate alındığında “kalem” ile kastedilenin insan olduğu açıktır. Şu hâlde kalem kavramı metonimik olarak kullanılmıştır. Öte yandan burada teşhis sanatından yararlanıldığı ve elinde kalem tutması yönüyle gönüle insan rolünün yüklendiği söylenebilir.

Mahtumkulu’nun düşüncesinde “gönlün” ontolojik olarak *kuş* ve *insan* kavramları üzerine yapılandırıldığı da anlaşılmaktadır: *Köñül guşu uçar gider tutulmaz*. “Gönül kuşu uçar gider tutulmaz” (Yılmaz, 2016: 322). *Akılñ sözüne köñül söyüner* (Aşırov, 2012: 308). “Aklın sözüne gönül sevinir”. Burada gönül kavramının “sevinmek” eylemiyle ilişkilendirilmesinden insani bir özellik taşıdığı, “kuş” ve “av” ile ilişkilendirilmesinden kaynağını hayvandan alan metaforik bir yapıya büründüğü söylenebilir. *Gönül canlıdır* üst metaforundan GÖNÜL BİR İNSANDIR/BİR HAYVANDIR alt metaforlarına da ulaşılabilir.

Abdulla Oripov’un muhayyilesinde ise canlı bir varlık olarak gönlün bazen susadığı, bazen inlediği, bazen de işittiği çıkarımlarına varılabilir: *Afsonalar so ‘ylydi takror. Mening chanqoq dilimga dara*. (Oripov, 2000: 69). “Efsaneler anlatır tekrar. Benim susamış gönlüme dere”. *Hayhot, ilk bor ingradi ko ‘nglim* (Oripov, 2000: 88). “Heyhat, ilk kez inledi gönlüm”. *Ey, ko ‘zim, jonu diling bilan eshit bul so ‘zim* (Oripov, 2001: 226). “Ey, gözüm, canı gönülden işit bu sözüm”.

2. Cansız Varlık Metaforu

Gönül → Aynadır/Şişedir/Evdir

Mahtumkulu: *Bak köñül gözgüsine, canana nazar eyle.* “Bak gönül aynasına, canana nazar eyle” (Yılmaz, 2016: 316). Dilin somutlaştırma imkânından yararlanan şairin düşüncesinde GÖNÜL BİR AYNADIR. İkinci ontolojik uygunluk: CANAN (YARATICI) GÖNÜLDEDİR.

Nitekim gönlün bilişsel sistematikte bir mekân olarak haritalandığı şairin şu ifadelerinden de tetkik edilebilir: *Magtimguli misginem, köñlüm öyi nämagmur.* “Mahtumkulu miskinim, gönlüm(ün) evi/gönül evim nâmamur” (Yılmaz, 2016: 100). *Säher tur, Hudaya yalbar. Islam öyüñ abat galsın.* “Seher(de) kalk, Hüda’ya yalvar. İslam evin abat kalsın” (Yılmaz, 2016: 2). Şu hâlde iki örnekteki ilişki öğeleri bakımından gönlün alelade bir mekân olarak tasarlanmadığından ve benzetilen unsuruyla düşünüldüğünde GÖNÜL İSLAM EVİDİR metaforundan bahsedilebilir. Gönlün mekân olarak tasarlandığı imgeye Oripov’un şu mısraından da bakılabilir: *Garchi tug’ilmadim u yerda, lekin. Uning iqbolidan dil uyim obod* (Oripov, 2000: 229). “Gerçi doğmadım orada, lakin. Onun ikbalinden gönül evim abat”.

Oripov’un imgelem dünyasında gönül kırılabilen bir maddeyle de bağdaştırılmış ve GÖNÜL BİR ŞİŞEDİR eşitliği sağlanmıştır. Oripov: *Umring yo’llariga bo’lmağay u band. Yo ko’ngil shishasin etmağay parkand* (Oripov, 2000: 266). “Ömrün yollarına olmasın o esir. Gönül şişesi kırılıp parçalanmasın”.

3. Fiziksel Madde Metaforu**Gönül → Katı Bir Maddedir**

Mahtumkulu: *Her kimde bolmasa iman eseri. Yüregi erimez, sıya señ bolar.* “Her kimde olmazsa iman eseri. Yüreği erimez, kara taş olur” (Yılmaz, 2016: 620). Anlam bileşenlerinden ortaya çıkan metaforik sonuç: YÜREK (GÖNÜL) ERİYEN BİR MADDEDİR. Sanatkârın dikkat çektiği ikinci ontolojik metafor: İMANSIZ YÜREK (GÖNÜL) KARA TAŞTIR. Oripov: *Chunki tashrifingdan dil erib* (Oripov, 2001: 167). “Çünkü teşrifinden gönül erimiş”. “Gönül eriyip” ifadesinde “erimek” maddenin bir özelliğidir. Böylece “gönül” maddeleştirilmiş ve GÖNÜL ERİYEN BİR MADDEDİR ontolojik metaforu ortaya çıkmıştır. Şair bir başka şiirinde “Erit gönüllerdeki katılaştıran buzları” diyerek benzeyenin buz olduğunu da açıkça belirtmiştir. Buradaki ontolojik uygunluğa göre GÖNÜL BUZDUR.

Gönül → Sıvı Bir Maddedir

Mahtumkulu: *Bagır yaşın köñül döker gözünden.* “Bağır yaşın gönül döker gözünden” (Yılmaz, 2016: 358). *Gözden gönül dökmek* deyiminin şaire özgü bir kullanım olduğunu belirtmek gerekir. “Haddinden fazla üzülme, gözden yaş yerine gönül dökmek” anlamına gelen bu ifadeden çıkarılan ontolojik metafor: GÖNÜL DÖKÜLEN BİR GÖZYAŞIDIR.

Oripov: *Simobdayin tipirlar ko’ngil. Yangi yılga endi marhabo* (Oripov, 2000:100). “Cıva gibi akar gönül, yeni yıla şimdi merhaba”. Benzer şekilde gönlü akmak deyiminden ulaşılan metafor: GÖNÜL AKAN BİR CIVADIR.

Gönül → Sıcak Bir Maddedir

Mahtumkulu'nun düşünce dünyasında “gönül” eriyebildiği gibi ısınma özelliği de gösteren bir maddedir: *Alı ger munı yazdı, möminler köñli gızdı*. “Ali eğer bunu yazdı, müminler gönlü kızdı” (Yılmaz, 2016: 338). Oripov: *İssiq jon, deydilar, jon bo'lsa bo'lar* (Oripov, 2001: 18). “Sıcak gönül, derler, gönül olursa olur”. Her iki örnekten ortaya çıkan metaforik sonuç: GÖNÜL ISINAN BİR MADDEDİR.

Gönül → Soğuk Bir Maddedir

Mahtumkulu: *Gövnüñi sovutma, vatan diyp gızma*. “Gönlünü soğutma, vatan diye kızma” (Yılmaz, 2016: 345). Oripov: *Biri tund, birovin nazari issiq. Biri menga o'xshar - ko'zlari qisiq* (Oripov, 2001: 279). “Biri soğuk, birisi sıcakkanlı. Biri bana benzer gözleri kısık”. Her iki örnekten ortaya çıkan metaforik sonuç: GÖNÜL SOĞUK BİR MADDEDİR.

Ontolojik metaforlar bölümündeki bulguların sadece gönül kavramıyla sınırlı tutulduğunu belirtmek gerekir. Ancak burada bütünlük oluşturması bakımından maddenin sertlik ve yumuşaklık özelliğinin de gösterilmesi düşünülmüş, örnekler istisnai olarak *söz* ve *akşam* kavramlarından seçilmiştir.

Söz → Serttir, Akşam → Yumuşaktır

Mahtumkulu: *Kişige gati söz aydıçı bolma*.

“Kişiye sert söz söyleyici olma” (Yılmaz, 2016: 505).

Oripov: *Sening quchog'ingda oqshomlar mayin* (Oripov, 2000: 196).

“Senin kucağında akşamlar yumuşak”.

Metnin yüzey yapısından anlaşılacağı üzere maddenin fiziksel özelliğini yansıtan *sertlik* ve *yumuşaklık* kavramlarının, hedef kavram alanı olarak belirlenen “söz” ve “akşam” sözcükleri üzerine haritalanması sonucunda AKŞAM YUMUŞAKTIR/SÖZ SERTTİR metaforları oluşmuştur.

4. Kap Metaforu**Gönül → Sandıktır/Kilittir**

Mahtumkulu: *Köñül sandığıdır menzil-mekani* (Aşırov, 2012: 111). “Gönül sandığıdır menzil-mekânı”.

Oripov: *Bu sharqning oqshomi, bu nozli malak. Har qanday dilning ham qulfın ochardi* (Oripov, 2010: 121). “Bu Şark’ın akşamı, bu nazlı melek. Her gönlün de kilidini açardı”. Her iki metafor da *gönül*,

sağlam ve koruyucu bir özelliğe sahip madde üzerine somutlaştırılmıştır.

Oripov: *Ko 'ngil shisham bir so 'z bilan qolganda darz* (Oripov, 2000: 91). “Gönül kafesim bir sözle kaldığında kırık”. Her iki metaforunda da gönül kapalı bir alan olarak tasarlanmıştır. Metaforoloji çalışmalarında bu tür örnekler kap metaforu başlığı altında kritik edilmektedir.

Gönül → Kaledir/Kitaptır

Mahtumkulu: *Ol köñüldir, dervezesiz galadır* (Aşırov, 2012: 121). “O gönüldür kapısız kaledir”. Şair, gönül gibi soyut bir kavramı çift kanatlı kapısı olan kale ile bağdaştırmıştır. İlişki ögesine göre meydana gelen metafor: GÖNÜL KAPISIZ BİR KALEDİR.

Oripov: *Sharhi dil etmay turib rad etdi yorim* (Oripov, 2000: 158). “Şerhi gönül etmeyip reddetti yarım”. *Gönlü şerh etmek* deyiminin derin yapıdaki anlam çerçevesi ve eylemin ait olduğu kavram alanı dikkate alındığında GÖNÜL ŞERH EDİLEN BİR KİTAPTIR metaforu düşünülebilir. Örtük bilgiye göre gönül “kitap” ile gönlü şerh etmek eylemi de “okumak” ile bağdaştırılmıştır. Bu bakımdan SEVGİLİ BİR GÖNÜL OKUYUCUDUR.

5. Renk Metaforu

Mahtumkulu: *Hemra kılma gövni gara, yamanı*. “Yoldaş etme, gönlü kara, yamanı” (Yılmaz, 2016: 336). Anlam bileşenlerinden ortaya çıkan metaforik sonuç: KÖTÜ KİŞİ KARA GÖNÜLLÜDÜR.

Oripov: *Qorong 'i dillarga yog 'ib turgay nur* (Oripov, 2001: 201). “Karanlık gönüllere yağıp duracak nur”. İlişki ögesine göre ortaya çıkan metaforik sonuç: NUR BİR YAĞMURDUR ve GÜNAHKÂR KİŞİ KARA GÖNÜLLÜDÜR. Oripov: *Uning oq dilida iymon ohangi* (Oripov, 2001: 203). “Onun ak gönlünde iman ahengi”. İlişki ögesine göre ortaya çıkan metaforik sonuç: İMAN BİR AHENKTİR ve İMANLI KİŞİ AK GÖNÜLLÜDÜR. Benzer şekilde Mahtumkulu'nun düşüncesinde İMANSIZ YÜREĞİN KARA TAŞ olduğu yukarıda belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Mahtumkulu'ya göre GÖNÜL KIRMIZI BİR GÜLDÜR. *Gövün bir açılan gırmızı güldür* (Aşırov, 2012: 428).

6. Hayvan Metaforu

Mahtumkulu: *Nebşiñ – acdarhadır, böri – şeytandır. Tagatñ – bilbildir, aklıñ – çopandır*. “Nefsin ejderhadır, börü şeytandır. Taatin bülbüldür, aklın çobandır” (Yılmaz, 2016: 318). Ontolojik metaforlar: NEFİS BİR EJDERHADIR. ŞEYTAN BİR KURTTUR. TAAT/İBADET BİR BÜLBÜLDÜR.

Oripov: *Tirik ot o 'rniga yog 'och otni berdi. Uyni esa berdi yerning ostidan* (Oripov, 2000: 328). “Canlı at yerine ağaç atı verdi. Evi de yerin altından verdi”. Burada dolaylamalı (perifrastik) anlatımla birlikte metaforik kullanım söz konusudur. Dolayısıyla kaynak alan dikkate alındığında hem hayvan hem de bitkiye dayalı kavramsal haritalamadan çıkan sonuç: TABUT BİR AĞAÇ ATTIR. Mezar ise YER ALTINDA BİR EVDİR. Bu tür dolaylı anlatımlara Mahtumkulu şiirlerinde de sıkça rastlanmaktadır. Bu bakımdan şair “tabut” kavramını kastederek *agaç ata mündürmek, guş goltugına salmak, bedev mündürmek* ifadelerini; “mezar”a karşılık ise *tüynüksiz öy (bacasız ev), garañki han (karanlık hane), toplu zemistan, ahırat öyi (ahiret evi), hasap öyi (hesap evi), işiksiz öy (eşiksiz ev), düşeksiz öy (döşeksiz ev)* gibi kalıp sözleri kullanmaktadır.

7. Bitki Metaforu

Mahtumkulu: *Gövnüm bağında bitmiş gözelim, arguvanım*. “Gönül bağında bitmiş güzelim, erguvanım” (Yılmaz, 2016: 325). Sevgiyle yeşermek, muhabbetle büyüme manasına kullanılan “gönül bağında bitmek” deyiminden ortaya çıkan metafor: GÖNÜL BİR BAHÇEDİR. Bununla birlikte İNSAN BİTKİDİR kavramsal metaforuna bağlı olarak SEVGİLİ BİR ERGUVANDIR şiirsel metaforundan da söz edilebilir.

Oripov: *Kelajak bog‘idan chechaklar tergan. Ona O‘zbekiston farzandlaridir* (Oripov, 2005: 62). “Gelecek bağından çiçekler toplayan. Ana Özbekistan evlatlarıdır”. Bu örnekte de benzer biçimde GELECEK BİR BAHÇEDİR şeklinde düşünülmüştür. Bahçedeki çiçekler de Özbekistan evlatlarıyla ilişkilendirilmiştir.

Ontoloji metaforlarının ele alındığı bu bölümde *gönül* kavramı etrafında benzetilen unsurlar gösterilmek istenmiştir. Gönülün *aynaya*, *şişeye* veya *eve* benzetildiği örneklere Klasik Türk şiirinde de rastlamak mümkündür. Örneğin Nef‘î’nin meşhur “*Tûtî-i mucize gûyem ne desem lâf değil. Çarh ile söyleşemem âyinesi sâf değil*” (Doğan, 2015: 2375) ifadesinde kendisine benzeyen unsur olan “gönül” kavramı söylenirse de *âyinesi* sözünden “gönül aynasının” kast edildiği açıktır. “Mucize gibi söz söyleyen bir papağanım, ne söylesem boş laf değil. Felekle konuşamam, çünkü onun *gönül aynası* temiz değil” şeklinde aktarılabilen beytinde gönül aynaya benzetilmiştir. Benzer şekilde gönülün şişe ile ilişkilendirilmesine Bâkî’den, Nev‘î’den ve Şeyhülislâm Yahya’dan şu örnekler verilebilir (Hünerli, 2017: 676):

Seng-i cevriñle ne dem dökse gönül şişesini
Gözlerümden dökülür kaçre-i nâyâb nedür (Bâkî, G/172/3/208)

Gönlüm hayâl-i bûs-ı leb-i la‘l-i nâb ile
Bir şişedür ki toptolu rengin şarâb ile (Nev‘î, G/409/1/348)

Hele ağyar-ı bedhâhuñ ayağın kesdi iy Yahyâ
Şıdı dil şişesin varduka gerçi şâh-ı hûbânum (Şeyhülislâm Yahyâ, G/248/5/148)

Dolayısıyla *gönül aynası* veya *gönül şişesi* ifadelerine divan edebiyatında da rastlamak mümkündür. Bu benzerliğe yukarıda belirtilen *İslam evi* ifadesi de dâhil edilebilir. Nâbî’nin meşhur naatı şerifinde kullandığı *nazargâh-ı İlâhî* ifadesi bağlam gereği *İslam evi* için karşılık gelebilecek bir kullanımdır:

Sakın terk-i edebden kûy-ı Mahbûb-ı Hüdâdır bu
Nazargâh-ı İlâhîdir Makâm-ı Mustafâ’dır bu.

Yukarıda belirtilen görüşlere bir bütün olarak bakıldığında Mahtumkulu’nun gözyaşı yerine *gözden gönül dökmek* ifadesinin çok daha özel bir kullanım olduğu görülür. Benzer şekilde Oripov ise gönülün cıva gibi aktığına dikkat çekmiştir. Bu kullanımları çok daha özel kılan unsur, geleneğin dışında benzetmeler üzerine kurulmuş olmalarıdır. Farklı dönemlerde yaşamış olsalar da aslında gönül telini

titreten aynı nağmenin sesi ve takipçisi olduklarını Abdulla Oripov'un satır aralarından okumak mümkündür. Nitekim Türkmen şairi Mahtumkulu'ya olan derin muhabbetini "Ayrılmaz" (Oripov 2001: 296) adlı şiirinde şöyle dile getirir: *Mahtumkulu şiirinin olmuşum meftunu. Eğer methederse Abdulla onu, bir ömür nağmeli tarından ayrılmaz.* Ayrıca Mahtumkulu'nun *yürekde yok sözi dile getirme* (gönlünde olmayan sözü söyleme) ifadesine atıfta bulunarak: "*Sadece gönlünde olanı, bildiğini al kaleme, bunu da öğren Mahtumkulu'dan*" der.

YAPISAL METAFORLAR

Söz → Bir Binadır / Şiir → Bir Binadır

Mahtumkulu: *Her namarda hayp eyleme sözüni. Sözünniñ binasın yıkança bolmaz.* "Her namerde hayf eyleme sözünü. Sözünün binasını yıkınca olmaz" (Yılmaz, 2016: 630).

Oripov: *Bu she'r koshonasi, bu ijodxona...* (Oripov, 2000: 189). "Bu şiir binası, bu icathane...". *Yıkmak* ve *bina* gibi mimarlık kavram alanındaki sözlerin *söz* ve *şiir* gibi edebiyat terimleri üzerine kavramsallaşmasıyla SÖZ BİR BİNADIR / ŞİİR BİR BİNADIR yapısal metaforları oluşmuştur.

Destan → Bir Yapıdır / Satır → Bir Kuş Yuvasıdır

Mahtumkulu: *Kırk başde gurdun dessanı.* "Kırk beşte kurdun destanı" (Yılmaz, 2016: 744). Oripov: *Sizning satringizda qurmish oshyon. Uchirma qush kabi she'r ilohasi* (Oripov, 2000: 190). "Sizin satırınızda kurmuş aşıyan. Yavru kuş gibi şiir tanrıçası". Yukarıdaki örneklerle aynı doğrultuda "kurmak" ve "bina" gibi mimarlık kavram alanındaki sözlerin "destan" ve "satır" gibi edebiyat terimleri üzerine kavramsallaşması sonucunda DESTAN BİR YAPIDIR / ŞİİR BİR BİNADIR yapısal metaforları teşekkül etmiştir.

Şiir → Karanlık Bir Sokaktır / Fikir → Balçıktır

Oripov: *She'riyatning tund qorong'u ko'chalarida. Yiroq-yiroq yulduzlarga boqdim entikib* (Oripov, 2001: 234). "Şiiriyetin nahoş, karanlık sokaklarında. Uzun uzun yıldızlara baktım iç çekip". Şair şiiri bir mekân olarak tasavvur etmiş ve "karanlık" ifadesiyle düşüncenin meşakkatli bir yolculuk olduğuna dikkat çekmiştir. Şairlerin derin düşünceye daldığı bu zorlu süreci Mahtumkulu ise "balçık" kavramı üzerinden anlatır. Onun düşüncesinde derin düşünceye dalmak balçığa batmakla bağdaştırılmıştır. Mahtumkulu: *Pikir palçıgna batdım, çıka bilmen men bir yan.* "Fikir balçığına battım, çıkamam ben bir yana" (Yılmaz, 2016: 34).

Kanat/Gün → Bir İptir

Mahtumkulu: *Men bu gün, bak, ganat baglap asmana uçmuşam begler.* "Ben bugün, bak, kanat bağlayıp asumana uçmuşum beğler" (Yılmaz, 2016: 460). Kanatlanmak anlamına gelen *kanat bağlamak* ifadesinden kanadın bağlanabilen bir ip işlevinde olduğu anlaşılabilir. Ancak ipin nereye bağlı olduğu (insana mı yoksa asumana mı) sorusunun cevabı bakış açısına göre farklılaşabilir. Asumana dendiğine göre zihinde ilk tasarlanan ve mantıklı olan ipin (kanadın) insanı yukarıya taşıyan bir işlevde

kullanılmasıdır. Burada metaforun doğası ve sanatkârın bilinçli tercihi gereği zihinde alışık olunan algının sözcüksel sapmayla (kanat bağla-) kırılması söz konusudur. Zihinde beliren ilk sonuç ipin (kanadın) insana bağlı olduğu ve insanı yukarı taşıdığı yönündedir. Ancak bu durumda *kanat insana bağlanan bir iptir* gibi düşünüldüğünde taşıma işlevini yitirir ve anlamda düşüklük meydana gelir. Oysa ip (kanat), eğer insanı yukarıya taşıyan bir işlevde tasarlanmışsa ipin yukarıda bağlı olması veya konumlandırılması gerekir. Bu sebeple sıra dışı bir kullanımla şair muhayyilesinde söz edilen yapısal metaforun tam şekli KANAT ASUMANA TAŞIYAN/BAĞLANAN BİR İPTİR biçiminde düşünülebilir.

Oripov: *Shoir kunlarini uladi tunga* (Oripov, 2005: 61). “Şair günlerini bağladı geceye”. Yukarıdaki semantik bağlam dikkate alındığında Oripov’a göre ise GÜN GECEYE BAĞLANAN BİR İPTİR.

Ses → Acıdır / Söz → Tatlıdır

Oripov: *O‘chgangdir zulmatning zaqqumli sasi* (Oripov, 2000: 36). “Dinmiştir karanlığın zakkumlu sesi” Burada SES ACIDIR karma metaforundan, sesin tadından onun yiyecek gibi düşünülmesi söz konusudur. Dolayısıyla SES YİYECEKTİR üst metaforuna ulaşılabilir.

Mahtumkulu: *Yokdur hoşum süyci sözli dil bile*. “Yoktur hoşum tatlı sözlü dil ile” (Yılmaz, 2016: 689). Yukarıdaki örneğe benzer şekilde kaynak alan olarak belirlenen “tat” kavramının, hedef alandaki “söz” kavramı üzerine şemalanmasıyla SÖZ TATTIR metaforu meydana gelmiştir. Anlam bileşenlerinden çıkarılan sonuç: SÖZ YİYECEKTİR.

YÖNELİM METAFORLARI

Günah → Aşağıdadır / Sevap → Aşağıdadır

Oripov: *Sen ham kayfin suraver. Savobingga botdim, deb* (Oripov, 2010: 88). “Sen de keyfini sürüver. Sevabına battım, diye”. Şair sevap sözcüğünü sözcüksel bir sapmayla “batmak” gibi olumsuzluk çağrıştıran bir kavram üzerine haritalamıştır. Şekil olarak olumsuz, anlam olarak olumlu bir kullanımdan ortaya çıkan metafor: SEVAP AŞAĞIDADIR.

Derin yapıda bu metafor, Mahtumkulu’nun da “günah zindanı” bağdaştırmasıyla işaret ettiği üzere; *dibine kadar günaha batmak* ifadesinin tam karşısında “dibine kadar sevaba batmak” şeklinde konumlandırılmıştır. Mahtumkulu: *Günâ zindanına batıp baradır*. “Günah zindanına batıp gitmekte” (Yılmaz, 2016: 178).

Şefkat → Yukarıdadır / Kibir → Yukarıdadır

Oripov: *Mehrga talpinsa gar inson* (Oripov, 2010: 45). “Şefkate uzansa eğer insan”.

Mahtumkulu: *Ası bolma, günahiñden yanaver. Özüñ tanı, menligiñden inever*. “Asi olma, günahına yaniver. Kendin tanı, benliğinden iniver” (Yılmaz, 2016: 128). Şair düşüncesinde “benlik/kibir” kavramı sözcüksel bir sapmayla yukarıda konumlandırılmıştır.

Bela → Dışarıdadır / Çocukluk → Uzaktadır

Mahtumkulu: *Aklım kesmez, ne bela bar daşımda*. “Aklım kesmez, ne bela var dışımda” (Yılmaz, 2016: 10). Bu ifadede “BELA DIŞARIDADIR” yönelim metaforunun yanı sıra AKIL KESİCİ BİR ALETTİR ontolojik metaforunun kullanımı da dikkat çekmektedir.

Oripov: *Uzoqlarda qoldi tug‘ilgan uyim. Ajib bolaligim qoldi uzoqda* (Oripov, 2000: 117). “Uzaklarda kaldı doğduğum evim. Mükemmel çocukluğum kaldı uzakta”.

Karanlık → Aşağıdadır / Gam → Aşağıdadır

Oripov: *Kimningdir diliga cho‘ksa zimiston* (Oripov, 2001: 221). “Kiminin gönlüne çökse karanlık”.

Mahtumkulu: *Altmışa yaş yetirdiñ. Başñ gama batırdıñ*. “Altmışa yaş yetirdin. Başın gama batırdın” (Yılmaz, 2016: 120).

Fikir → İçeridedir / Elem → Dışarıdadır

Mahtumkulu: *Pikir bahrına girdim, yelkenim yok, kiştim yok*. “Fikir bahrine girdim, yelkenim yok, gemim yok”. (Yılmaz, 2016: 120).

Oripov: *Gumbazlar ostidan chiqdi bir alam* (Oripov, 2000: 142). “Kümbetlerin altından çıktı bir elem”.

Duygular → Derindedir / Felek → Döngüdür

Oripov: *Teran tuyg‘ularim qo‘zg‘alar jo‘shib* (Oripov, 2000: 52). “Derin duygularım harekete geçer coşup”.

Mahtumkulu: *Pelegiñ gerdişine bak*. “Feleğin döngüsüne bak” (Yılmaz, 2016: 279).

SONUÇ

Bu çalışmada, Mahtumkulu Firâkî ve Abdulla Oripov’un şiirlerinden hareketle sınırlı sayıda kavram, kavramsal metafor teorisi açısından değerlendirilmiştir. Yedi başlık altında ele alınan ontoloji metaforlarında “gönül” kavramı anahtar sözcük olarak belirlenmiş ve bulguların anlam ilişkileri irdelenmiştir. Yapısal metaforlar *ses, söz, satır, şiir, destan, fikir, gün, kanat* gibi kaynak alan kavramları üzerine yapılandırılmıştır. Yönelim metaforları ise *günah, sevap, şefkat, kibir, çocukluk, felek, duygu, gam, bela, elem* kavramlarıyla ilişkilendirilerek haritalanmıştır.

Bulgular ontolojik, yapısal ve yönelim metaforlarının kavramsal çerçevesinde değerlendirildiğinde metaforik kavramların kendi içinde de metaforik bir görünüme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kullanılan bazı metaforlar; derin ve yüzey metaforların, alt ve üst metaforların, karma metaforların tam merkezinde yer almaktadır. Bu bağlamda “gönül”, sözü edilen sanatçıların elinde eriyen bir buz kütlesi, kırılabilen bir şişe, yaratıcıyı (cananı) gösteren bir ayna, kapısız bir kale, ten

mülkünde bir kafes, sandık, kilit gibi madde özelliği taşıyan muhtelif işlevlerle tasvir edilmiştir. Elbette tasnif edilen her bir bölüm için örneklerin sayısı çoğaltılabilir. Ancak özellikle yapısal ve yönelim metaforlarındaki alt başlıklar için birer veya ikişer örnekle yetinildi.

Türkmen ve Özbek millî şairlerinin özenle seçip ustalıklı kullandığı metaforlardan anlaşılacağı üzere; Türkmen ve Özbek bakışında, genel anlamıyla “Türk dilinin” ifade kabiliyetinde ve anlam istikametinde odak noktası olarak “insan” kavramı ele alınmıştır. Dilin temel söz varlığı içinde önemli bir unsur olan metaforlara ve metaforik yapılarıdaki çekirdek sözcüklere bilişsel dil bilimi açısından bakıldığında, kavramlar dünyasında zihinsel tercihlerin yönünü saptamak mümkündür.

KAYNAKLAR

- Açık, F. (2013). “Abdulla Oripov’un Şiirlerinde Özbek Kimliği ve Özbekistan”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, (13), 45-58.
- Aşirov, A. (2012). *Maqtıngulı Divanı*, Aşkabat: Türkmen Dövlət Neşriyatı.
- Bilgegil, K. (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Belagat, İst: Enderun Kitabevi.
- Demir, C. & Yıldırım, Ö. K. (2019). “Türkçede Metaforlar ve Metaforik Anlatımlar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (4), 1085-1096.
- Doğan, M. N. (2015). “Nef’î Felek İle Neden Söyleşmiyor?”, *Turkish Studies*, (10)8, 2375-2380.
- Eraslan, K. (1983). *Dîvân-ı Hikmet’ten Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdem, M. (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*, Ankara: KÖKSAV Yayınları.
- Genjan, T. N. & Ediskun, H. & Dürder, B. ve Gökşen, E. N. (1974). *Yazın Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Habibbeyli, İ., Serkeşkıızı Talaspayeva J., Kayırbekkıızı Smagulova N., Aşlar H., Yuldashev M. & Sağlam S. (2020). *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansımaları*. (Edi. Orhan Söylemez & Ömer Faruk Ateş). Ankara: Bengü Yayınları.
- Hünerli, D. D. (2017). *Klasik Türk Şiirinde Gönül*. Doktora tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Jabbarov, İ. (2008). *Abdulla Oripov She’riyatida Tarixiy Shaxs Talqini*. Toshkent: O’zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Nashriyoti.
- Jarrety, M. (2010). *Poetika*. Ankara: Dost Yayınları, Çev.: İsmail Yerguz.
- Kövecses, Z. (1998). *Metonymy: Developing A Cognitive Linguistic View*. *Cognitive Linguistics*, 9 (1), Berlin. New York, 37-77.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press, second edition, s. xi.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*, London: Chicago Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1987), *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2010). *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*, (Çev. Gökhan Yavuz Demir), İst: Paradigma Yayıncılık.
- Moxon, T. A. (1955). “Aristotle’s Poetics and Rhetoric” (Essays in Classical Criticism), London: J.M. Dent & Sons; New York: E.P. Dutton & Coinc), s. 154, 158-160.
- Oripov, A. (2000). *Tanlangan Asarlar, She’rlar va Dostonlar*. (1. Jild) (Edi. Doniyor Begimqulov) Toshkent: G’afur G’ulom Nomidagi Adabiyot va San’at Nashriyoti.
- Oripov, A. (2001). *Tanlangan Asarlar, She’rlar va Dostonlar*. (2. Jild) (Edi. Doniyor Begimqulov) Toshkent: G’afur G’ulom Nomidagi Adabiyot va San’at Nashriyoti.
- Oripov, A. (2005). *Adolat Ko’zgusi, She’rlar, Maqolalar, Suhbatlar, Tarjimalar*. (Edi. Doniyor Begimqulov) Toshkent: “Adolat” Nashriyoti.
- Oripov, A. (2010). *Quyosh Bekati She’rlar, Maqolalar, Suhbatlar, Tarjimalar*. (Edi. Doniyor Begimqulov) Toshkent: “Sharq” Nashriyoti.
- Qo’shjonov, M. ve Meli, S. (2000). *Abdulla Oripov*. Toshkent: “Ma’naviyat”.
- Rifat, M. (2009). *Göstergebilimin ABC’si*, İstanbul: Say Yayınları.
- Sariyev, B. (2014). *Klasik Düşüncenin Türkmen Mimarları: Devletmehmet Azadi ve Oğlu Mahtumkulu*. İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları.
- Tepebaşı, F. (2013). *Metafor Yazıları*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Uğur, N. (2014). *Anlamın Bulanık Sularında*. Ankara: Kurgu Kültür Merkezi Yayınları.
- Yılmaz, E. (2016). *Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yunusoğlu, M. K. (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: TDK Yayınları.